

Jerzy RUNGE¹

MODERNIZACJA MIEJSKIEJ PRZESTRZENI MIESZKANIOWEJ ZŁOŻONYCH UKŁADÓW OSADNICZYCH

Miasto od dawna budzi zainteresowanie badaczy różnych dyscyplin nauki, jak i praktyków zajmujących się kreowaniem jego struktury, funkcji, wizerunku, perspektyw zmian, czy też roli w szerszym kontekście terytorialnym. Z uwagi na fakt, iż struktura przestrzeni miasta obejmuje takie składowe jak: podłoże fizyczne, zbiorowość mieszkańców, infrastrukturę gospodarczą, techniczną społeczną wraz z różnego typu relacjami między nimi. Jak zauważa B. Jałowiecki [2] przestrzeń miasta jest postrzegana, przyswajana, kształtowana oraz waloryzowana. O ile postrzeganie wynika z naszej świadomości, tj. umiejętności rozróżniania składowych otoczenia, o tyle przyswajanie stanowi składową tożsamości, czyli naszego emocjonalnego stosunku do rzeczy, osób, zbiorowości miejsc, idei, itp. Z kolei kształtowanie przestrzeni, czy jej waloryzowanie, odwołują się do konkretnych zachowań człowieka, grup społecznych względem otoczenia.

Zainicjowana w latach 80. XX w. transformacja ustrojowa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wzmocniła zainteresowania badaczy problematyką miejską. Przyczynami tego były zwłaszcza [2,3,7]: konieczność wypracowania nowych zasad polityki miejskiej w sytuacji odchodzenia od dominacji sektorów gospodarczych w kształtowaniu polityki lokalnej; upodmiotowienie społeczności lokalnej poprzez wzmocnienie roli samorządu terytorialnego; pojawienie się mechanizmów rynkowych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej (zwłaszcza renty gruntowej), czy też chęć regionalnych, krajowych i międzynarodowych porównań dotychczasowych przemian przestrzeni miejskiej.

Postępujący proces integracji ze strukturami europejskimi, jak i zniesienie granic wewnątrzujnych wzmogło oddziaływania o charakterze ponadkrajowym. Tym samym procesowi transformacji ustrojowej towarzyszył proces globalizacji, jak i modernizacji społecznej. Ta ostatnia rozumiana jest, jako strukturalno-przestrzenne

¹ Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Katedra Geografii Ekonomicznej, Sosnowiec, e-mail: jerzy.runge@us.edu.pl

zmiany społeczne będące konsekwencją zaawansowanej fazy urbanizacji (tzw. drugiego przejścia demograficznego).

Z uwagi na obecność w każdej podstawowej jednostce podziału administracyjnego, a zwłaszcza w mieście, historycznie ukształtowanych obszarów funkcjonalnych, wskazane wcześniej procesy przemian, ujawniają się w różnym zakresie w każdym z nich, tworząc określone typy relacji między strukturą społeczną a strukturą przestrzenną [1]. Zasygnalizowane tutaj jedynie wątki problemowe wskazują na złożoność problematyki przestrzeni miejskiej, jej struktury oraz dynamiki przemian. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie podstawowych aspektów złożoności przestrzeni mieszkaniowej miasta w policentrycznych układach osadniczych. Jako jeden z charakterystycznych typów obszarów funkcjonalnych, przestrzeń mieszkaniowa stanowi wypadkową historycznych przemian społeczno-gospodarczych, jak i oddziaływań o charakterze lokalnym, regionalnym, krajowym oraz globalnym.

1. Historyczny proces kształtowania się przestrzeni mieszkaniowej

Pierwszy etap formowania się przestrzeni mieszkaniowej charakterystyczny dla okresu preindustrialnego, zachował się jedynie fragmentarycznie w ośrodkach miejskich o genezie średniowiecznej. Przykładowo, w konurbacji katowickiej przypadki tego typu znajdujemy w Będzinie, Bytomiu, Gliwicach, czy też Tarnowskich Górach. Drugi etap kształtowania tej przestrzeni związany jest z powstawaniem osiedli robotniczych, charakterystycznych dla pierwszego, jak i drugiego cyklu N.D. Kondratiewa [4]. W obrębie konurbacji katowickiej etap ten rozpoczyna się w latach 40. XIX wieku, a kończy w okresie międzywojennym (XX wiek). Przełom XIX i XX wieku to kolejny, trzeci okres formowania się przestrzeni mieszkaniowej. Wiąże się on z fazą metropolizacji, tj.: a) ograniczaniem funkcji mieszkaniowej w obszarze śródmiejskim na rzecz funkcji wielkomiejskich (usługowych) oraz rozwojem mieszkalnictwa w strefie zewnętrznej miasta bądź na jego obrzeżu (wpływ renty gruntowej i budowlanej; b) rozwojem nowych środków komunikacji miejskiej, c) zmianą preferencji mieszkaniowych na skutek narastania uciążliwości zamieszkiwania w centrum). Tym samym przełom XIX i XX wieku to liczne realizacje obszarów zabudowy mieszkaniowej stanowiącej do dziś istotny składnik struktury przestrzennej miast. O ile w przestrzeń mieszkaniowa osiedli robotniczych wykazuje znaczną homogeniczność społeczną, o tyle przestrzeń

mieszkańcowa końca XIX wieku i początku XX wieku już niekoniecznie. Lata od 1945 r. do połowy lat 70. XX wieku można byłoby nazwać czwartym etapem państwowego kreowania przestrzeni mieszkaniowej. Późniejsze budownictwo developerskie będące odzwierciedleniem lat post transformacyjnych pozbawione jest już wcześniejszego ideologicznego wymiaru spełniania potrzeb społecznych. Jest ono zarazem piątym etapem historycznego procesu kształtowania się przestrzeni miejskiej.

W wyniku kolejno po sobie występujących okresów budownictwa mieszkaniowego struktura przestrzenna miast podlegała z jednej strony rozwojowi terytorialnemu, zaś z drugiej strony fragmentacji funkcjonalnej. Ta ostatnia ujawnia się zarówno poprzez brak ciągłości (zwartości) obszarów funkcjonalnych, jak i wielokrotność występowania tych samych typów przestrzeni w różnych miejscach. W miarę wzrostu złożoności układu osadniczego cechy te nasilają się, stanowiąc konsekwencję wzajemnego nakładania się procesów przemian tkanki miejskiej. Tym samym zjawisko koincydencji prowadzi do rozmytości procesów oraz struktur społeczno-gospodarczych w przestrzeni.

Próby identyfikacji składowych przemian przestrzeni miejskiej w okresie transformacji lat 90. XX wieku podejmowane były w piśmiennictwie geograficznym wielokrotnie. Jak zwraca uwagę A. Zborowski [8], okres transformacji ustrojowej to tak naprawdę nakładanie się trzech procesów – przemian ustrojowych, globalizacji metropolizacji. Każdy z nich oddziałując na społeczny, ekonomiczny, morfologiczny, ekologiczny i instytucjonalny wymiar miast, powoduje określone konsekwencje.

Szczególnie proces suburbanizacji powinien skłaniać badaczy do szerszego spojrzenia na kwestię przestrzeni mieszkaniowej, między innymi w kontekście regionu miejskiego. Biorąc pod uwagę podstawowe strefy przemian regionu miejskiego, tj. centrum, obrzeże centrum, strefę bloków, strefę przedmiejską, strefę podmiejską oraz strefę dojazdów do pracy, to w każdej z nich znajdujemy nieco inną dominantę strukturalną przestrzeni mieszkaniowej (wiek zabudowy, przeciętna liczba kondygnacji, przeciętna wielkość powierzchni mieszkalnej), o wyraźnie zróżnicowanych cechach zbiorowości mieszkańców. Centra wyróżniają się relatywnie do innych stref najniższym udziałem powierzchni mieszkaniowej. Obrzeże centrum oraz strefa bloków to znaczący dla miasta obszar funkcjonalny, skupiający podstawowe zasoby wielokondygnacyjnej zabudowy mieszkaniowej. Kolejne strefy to obszary koncentracji zabudowy nisko kondygnacyjnej, będące strefami pośrednim w strukturze przestrzennej regionu miejskiego. Ten prosty model jest typowy dla pojedynczych miast oraz aglomeracyjnych układów osadniczych. W układach złożonych o cechach konurbacji usytuowanie wyżej wymienionych stref przemian nie

jest takie proste, na co między innymi wskazali J. Runge, R. Krzysztofik [5]. Przeprowadzona analiza lokalizacji osiedli mieszkaniowych w miastach konurbacji katowickiej od Gliwic po Dąbrowę Górniczą wskazuje na występowanie kilku charakterystycznych typów kształtowania przestrzeni mieszkaniowej. W zależności od realizacji znaczących inwestycji gospodarczych oraz związanej z nimi w wielu przypadkach inkorporacji terenów sąsiadujących, lokalizacje największych osiedli mieszkaniowych w miastach konurbacji katowickiej reprezentują wyraźne odmienności [5].

2. Przestrzeń mieszkaniowa okresu transformacji ustrojowej, modernizacji społecznej i globalizacji – przykład konurbacji katowickiej

Analiza historycznego procesu kształtowania przestrzeni mieszkaniowej konurbacji katowickiej pozwala wskazać dwa okresy decydujące o jej zmianach, tj. lata 1871-1917 oraz 1950-1976. W pierwszym z nich odnotowano wypełnienie zabudową obszaru dzisiejszego rdzenia konurbacji, przy czym paradoksalnie wyjątkiem są Katowice, pełniące rolę „późnego przybysza”. Otrzymanie praw miejskich dopiero w 1865 r., uzyskanie przewagi w koncentracji mieszkańców względem innych miast dopiero na początku XX wieku, zaś roli stolicy administracyjnej województwa w 1922 r., powodowało, iż w stosunku do klasycznego modelu urbanizacji rozwój osadniczy tego układu miał charakter odwrócony – od historycznie wcześniej założonych ośrodków otoczenia (m.in. Będzin, Bieruń, Mikołów, Pyskowice, Sławków, Toszek) w stronę centrum układu. Z kolei w okresie 1950-1976 zainicjowana została budowa Nowych Tychów (Osiedle A) jako najpełniejszy w regionie przejaw procesu deglomeracji przyjętego w założeniach pierwszego powojennego planu regionalnego. Umownie 1976 rok kończy wieloletnie realizacje wielkich osiedli blokowych na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego (głównie Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec), na południu konurbacji katowickiej (Tychy, Mikołów) oraz w konurbacji rybnickiej (Jastrzębie Zdrój, Żory). Owa zewnętrzna w stosunku do stolicy regionu koncentracja obszarów budownictwa mieszkaniowego – najpierw na południu konurbacji (Tychy), zaś później we wschodniej jej części (Zagłębie Dąbrowskie) - dwukrotnie w czasie wyczerpuje możliwości realizacji procesu suburbanizacji [7]. O ile mieszkańcy tyskich osiedli w początkowych latach budowy pochodzili w większości z regionu, o tyle w drugim przypadku przeważał napływ migracyjny z województw ościennych i dalej położonych. W obydwu jednak przypadkach procesy wypełniania przestrzeni

osiedlami, a w ich obrębie mieszkańcami, powodowały kształtowanie się określonego stanu świadomości i tożsamości z miejscem, otoczeniem, itp., oraz określonej struktury powiązań społecznych (Lipok-Bierwiazzonek, Prawelska-Skrzypek, Szczepański).

Tym samym współczesna rola suburbanizacji zewnętrznej dla konurbacji katowickiej jest niewielka w porównaniu z innymi układami osadniczymi w Polsce, zaś suburbanizacja wewnętrzna wykazuje istotniejsze znaczenie w obszarach pograniczy – zwłaszcza ośrodków rdzenia konurbacji katowickiej.

3. Próba uogólnienia problemu kształtowania się przestrzeni mieszkaniowej w złożonym układzie osadniczym

Konieczne jest tu odniesienie do fragmentacji (rozdrobnienie) i rozmytości obszarów funkcjonalnych. Fragmentacja oznacza rozdrobnienie zarówno w skali całego zespołu miejskiego, jak i jego poszczególnych ośrodków, obszarów pełniących określone funkcje, co uniemożliwia traktowanie ich struktur przestrzenno-funkcjonalnych w kategoriach klasycznych modeli tzw. szkoły chicagowskiej i ich późniejszych modyfikacji. Cechy takie jak:

- historyczny proces żywiłowej urbanizacji (XVIII-XIX wiek) w obszarze dzisiejszego rdzenia konurbacji, powodującej, iż wiele układów morfologicznych zabudowy dawnych jednostek osadniczych przetrwało do dziś, tworząc zróżnicowaną genetycznie strukturę obszarów funkcjonalnych w obrębie całego układu osadniczego;
- czy też zmienność przestrzenno-czasową obszarów działalności gospodarczej (zwłaszcza górnictwa); braku zachęt do przekształcania jednostek wiejskich w miasta, czy też represji politycznych odbierających lub utrudniających uzyskanie praw miejskich, co ogólnie powodowało trudności kształtowania się przestrzeni centralnej miast. Stanowi ona dla ośrodków miejskich rdzeń, wokół którego na przełomie XIX i XX wieku uformowała się zasadnicza przestrzeń mieszkaniowa.

Tym samym sąsiedztwo wielu szybko rozwijających się miejscowości przyczyniło się tu do powstania licznych powiązań społeczno-gospodarczych wpływając jednocześnie na rodzaj, intensywność i kierunki zagospodarowania przestrzeni. Bezpośrednie, ale także dalsze sąsiedztwo miejscowości powodowało różnego typu odstępstwa od znanych w literaturze ujęć modelowych w formie stref rozmytych. W przypadku cech skalarnych owa rozmytość ujawnia się w postaci braku lub słabego odzwierciedlenia w przestrzeni spadku gradientu zagospodarowania przestrzeni wraz

z przemieszczaniem się z centrum w stronę strefy podmiejskiej, a dalej otaczających obszarów wiejskich. Sąsiedztwo innych ośrodków miejskich powoduje, iż struktura użytkowania, jak i intensywność zagospodarowania zmienia się słabo, bądź wcale wraz z przemieszczaniem z jednego do drugiego ośrodka miejskiego. W przypadku cech wektorowych jest podobnie, przy czym sąsiadujące ze sobą miejscowości wykształcają hierarchiczny układ wzajemnie na siebie nakładających się ciężarów bądź powiązań. Szczególnie widoczne jest to w zakresie rynku pracy. Każda miejscowość kreując strefy bezpośrednich przyjazdów i wyjazdów do pracy, jednocześnie stanowi składową regionalnego rynku pracy, oddziałując na strefę otoczenia całego układu osadniczego. Owa skalarna, jak i wektorowa rozmytość złożonych układów osadniczych istotnie wpływa na obszary funkcjonalne. Jednymi z nich są przestrzenie mieszkaniowe – tworzące często złożony układ współwystępujących obszarów zabudowy z określoną strukturą społeczno-przestrzenną mieszkańców, jak i towarzyszącą infrastrukturą techniczną i społeczną.

Nasilające się po transformacji procesy zaawansowanej modernizacji społecznej wymagają kompleksowego podejścia do problemu przestrzeni mieszkaniowej, a zwłaszcza tych kwestii, które stanowią pochodną procesu „kurczenia się” miast. Przykładem są tu ośrodki miejskie konurbacji katowickiej, będącej największym terytorialnie, jak i ludnościowo zespołem miejskim w Polsce. Zgodnie z prognozą GUS, do 2035 roku liczba mieszkańców konurbacji katowickiej zmniejszy się o około 400 tys. osób, przy czym ubytek ten będzie dotyczyć zwłaszcza miejscowości zachodniej i centralnej części, zaś wśród miast o prognozowanym największym ubytku znajdują się zwłaszcza Katowice i Sosnowiec. O ile przestrzeń mieszkaniową Katowic można uważać za reprezentacyjną dla regionu, o tyle przestrzeń mieszkaniowa Sosnowca odzwierciedla najbardziej dynamiczne przejawy urbanizacji Zagłębia Dąbrowskiego w XX wieku - przekształcenie 7 dawnych miast i 2 osiedli miejskich w jeden organizm miejski w 1902 roku, zaś w latach 70. XX w. inkorporacje terytorialne i dynamiczny wzrost zaludnienia.

4. Podsumowanie

Pojawia się zatem pytanie o konsekwencje, jak i możliwe działania na rzecz osłabienia niekorzystnych tendencji modernizacyjnych. Ustosunkowując się do tych kwestii należy zwrócić uwagę na następujące zagadnienia:

- po pierwsze – wieloaspektowe przejawy „kurczenia się” miast są zarówno konsekwencją oddziaływań o charakterze globalnym, krajowym, jak i regionalnym. Dlatego próby łagodzenia niekorzystnych tendencji zmian są niezwykle trudne, nie do przeprowadzenia jedynie na poziomie regionalnym, czy krajowym. Należy postawić pytanie – czy z perspektywy europejskiej polityki miejskiej tradycyjne regiony ekonomiczne powstałe w tzw. drugim cyklu N.D. Kondratiewa [4] mają być poddane kompleksowej restrukturyzacji (rewitalizacji), czy też powinny ulegać bezwzględny regulom rynkowym z wszelkimi wynikającymi konsekwencjami takiej polityki;

- po drugie – aspiracje metropolitalne władz regionalnych tego województwa wymagają ustosunkowania się do następujących kwestii:

a) jeśli metropolizacja konurbacji katowickiej, to jaką rolę mają pełnić pozostałe złożone układy osadnicze województwa (konurbacja rybnicka, aglomeracja Bielska-Białej, aglomeracja Częstochowy),

b) metropolizacja – obok kreowania innowacyjnych funkcji gospodarczych, obecności siedzib globalnych i kontynentalnych zarządów korporacji, czy też instytucji finansowych – oznacza także rozwój atrakcyjnej przestrzeni mieszkaniowej, mogącej być znaczącym czynnikiem mnożnikowym, tj. dodatkowo przyciągającym klasę kreatywną. W obrębie rozpatrywanego obszaru brak jest jednak tego typu kompleksowej terytorialnie polityki mieszkaniowej. Na przeszkodzie stoi zarówno rozdrobnienie kreatorów przestrzeni mieszkaniowej, jak i brak odpowiedniego programu regionalnego w tym zakresie;

c) niezmiernie istotną składową przestrzeni mieszkaniowej są obszary centralne miast. Skupiają one nie tylko funkcje usługowe, ale także nadal mieszkaniowe, zwłaszcza o podwyższonym standardzie. Poprzez działania rewitalizacyjne mogą nie tylko istotnie osłabiać tendencje suburbanizacyjne i migracyjne, ale poprzez atrakcyjność przestrzeni centralnej wzmacniać proces metropolizacji. Wiek zabudowy, stan techniczny, przypadki patologii społecznej, nieatrakcyjność miejsca to główne słabości wielu przestrzeni centralnych miast konurbacji.

Opóźnianie, czy też wieloletnie zaniechanie działań rewitalizacyjnych dodatkowo wpływa negatywnie na proces „kurczenia się” miast. Konieczny staje się, zatem kompleksowy program rewitalizacji obszarów śródmiejskich całej konurbacji, a nie tylko wybranych jej ośrodków;

d) wielość podmiotów, instytucji zarządzających zasobami mieszkaniowymi zdecydowanie utrudnia całościowe działania w sferze polityki mieszkaniowej, ograniczając się przede wszystkim do zarządzania istniejącymi zasobami. Z kolei inwestycje developerskie ograniczają się do wybranych lokalizacji;

Odnutowywane procesy zaawansowanej modernizacji społecznej wymagają odpowiednich działań. Są nimi zwłaszcza:

- wielokryterialna prognoza zmian przestrzeni osiedlowej (zasoby, mieszkańcy, użytkownicy),
- identyfikacja zróżnicowanych co do natężenia obszarów narastania różnego typu zagrożeń wraz ze wskazaniem sposobów ich łagodzenia bądź eliminacji,
- wskazanie niezbędnego zakresu redystrybucji miejsc zamieszkania i miejsc aktywności ekonomicznej, jako elementu lokalnej polityki w zakresie ładu społecznego, gospodarczego i przestrzennego,
- współdziałanie w zakresie polityki mieszkaniowej na poziomie lokalnym i regionalnym,
- czy też zaproponowania zdywersyfikowanego programu kreowania metropolitalnej przestrzeni mieszkaniowej, zwłaszcza w obszarach miejskich mających być biegunami rozwoju metropolii. Nie mogą to być jedynie Katowice. Doprowadziłoby to szybko do dychotomicznego kreowania przestrzeni społeczno-gospodarczej w oparciu o model centrum – peryferie. Działania naprawcze bazujące na wielu ośrodkach wymagają odpowiedniego współdziałania jednostek administracji państwowej i samorządowej. Formalno-prawne formy takiej współpracy, jak i rzeczywistej woli współdziałania są nadal jeszcze dalekie od potrzeb.

BIBLIOGRAFIA

1. Castells M.: Kwestia miejska, PWN, Warszawa, 1982.
2. Jałowiecki B.: Społeczne wytwarzanie Przestrzeni, Książka i Wiedza, Warszawa, 1988.
3. Jałowiecki B., Szczepański M.S.: Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, 2002.
4. Kondratiew N.D.: Bolszyje cikły koniunktury – cikły koniunktury, t. 1, Moskwa, 1925.
5. Krzysztofik R., Runge J.: Tendencje lokalizacyjne budownictwa mieszkaniowego w miastach konurbacji katowickiej po 1945 roku a model urbanizacji [w:] Red. Jażdżewska I., XXIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 37-49, 2010.
7. Runge J.: Miasta tradycyjnego regionu społeczno-gospodarczego, [w:] Red. Kaczmarek S., Miasto, wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 133-142, 2011.
8. Zborowski A.: Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa), Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2005.

MODERNIZACJA MIEJSKIEJ PRZESTRZENI MIESZKANIOWEJ ZŁOŻONYCH UKŁADÓW OSADNICZYCH

Streszczenie

Celem prezentacji jest próba usystematyzowania i zgeneralizowania przemian przestrzeni mieszkaniowych złożonych układów osadniczych podlegających w ostatnich kilkunastu latach wzmożonym oddziaływaniom globalnym, metropolitalnym, jak i modernizacji społecznej. Szczególnym przypadkiem w Polsce jest województwo śląskie, gdzie spotykamy aż cztery układy tego typu (konurbacja katowicka, rybnicka, aglomeracja Bielska-Białej oraz Częstochowy). Z racji złożoności historycznego procesu przemian przestrzeni mieszkaniowej przedmiotem wnikliwej uwagi jest konurbacja katowicka. Omówiono nie tylko dotychczasowe etapy przemian jej przestrzeni mieszkaniowej, ale przede wszystkim wskazano kierunki niezbędnych działań modernizacyjnych.

MODERNIZATION OF DWELLING URBAN SPACE IN COMPLEX SETTLEMENT SYSTEMS

Summary

The aim of the presentation is an attempt to systemize and generalize transformations of dwelling space in complex settlement systems which have been recently subjected to global and metropolitan influences and also to social modernization. A special case of this kind in Poland is Silesian Province where as many as four patterns of such system occur (Katowice and Rybnik conurbations, Bielsko-Biała and Częstochowa agglomerations). Taking into account complex historical processes of transformations of dwelling space, Katowice conurbation was selected for more detailed analysis. Both, the hitherto stages of transformations of its dwelling space were described and also necessary directions of modernization activities were indicated.